

УДК 347.67

М.В. МАЦЕГОРА, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ФОРМА ЗАПОВІТУ: СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК, СУЧАСНІ ВИМОГИ

Ключові слова: заповіт, форма

Регулюванню спадкових відносин завжди приділялася значна увага. У сучасному цивільному законодавстві України серед двох форм спадкування (за заповітом та законом) пріоритет надається спадкуванню за заповітом. Для заповіту як своєрідного одностороннього правочину вкрай важливе значення має його форма, адже в ньому особа визначає волю, яка буде оприлюднена вже після її смерті.

Метою статті є проведення аналізу вимог до форми заповіту з часу формування спадкового права до форми заповіту, передбаченої Цивільним кодексом України 2003 р., детального аналізу вимог до форми заповіту, висунутих означеним Кодексом, виявлення причин розвитку вимог до форми заповіту. Новизна роботи полягає у виявленні закономірностей формування та подальшого розвитку вимог до форми заповіту.

Зазначимо, що тією чи іншою мірою питання форми заповіту як умови дійсності правочину, були предметом дослідження таких вчених, як Ю. Заїки, І. Жилінкової, Є. Фурси, С. Фурси, І. Шахрайчук, І. Чуйкової та інших.

До форми заповіту законодавцем пред'являються більш суворі вимоги, ніж до будь-якого іншого правочину. Це пояснюється тим, що заповіт набуває юридичної сили вже після смерті єдиної сторони цього правочину, коли заповідач вже позбавлений можливості підтвердити або вточнити свою волю. У літературі зазначалося, що «форма завещания является необходимым внешним условием его действительности, нарушение которой влечет за собой и недействитель-

ность самого завещания» [1, с.69].

Перші елементи спадкування за заповітом зустрічаються у найдавнішій пам'ятці права – зводі законів царя Хаммурапі. Сформувався же спадкове право як цілісний правовий інститут у Давньому Римі. Це має велике значення, оскільки право держав, що входять до романо-германської сім'ї, поєднує рецепція права Давнього Риму [2, с.52].

Саме там вимагалось складення заповіту, для визнання його дійсним, у встановленій формі. При цьому неможливо виділити одну форму заповіту, оскільки «кожному історичному періоду відповідає своя форма заповіту» [3, с.431]. Первісними формами заповіту Давнього Риму були: усна заява заповідача перед куріатними коміціями та перед військом, яке йде на війну. Пізніше з'явився акт манципації, який потім став переважним, коли заповідач у присутності свідків передавав своє майно довірній особі, яка після його смерті зобов'язувалася передати його спадкоємцям. З часом єдиною формою заповіту Давнього Риму стала письмова (на воскових табличках, з печатками свідків). Заповіт мав підписуватися заповідачем та сімома свідками, у його складенні приймали участь судді, нотаріуси (коли заповідач сліпий), чиновники. «В особых случаях используются формы завещания, которые считаются экстраординарными» [4, с.684] - наприклад, заповіти під час епідемій, на користь Церкви, на благодійні цілі.

Спадкування за заповітом та за законом, як результат розвитку приватної власності, розрізнялося вже за часів Київської Русі, про це свідчить договір Київської Русі з Візантією 911 р. [5, с.79], хоча існує точка зору, що договори з греками не можуть слугувати матеріалом для здогадів чи припущень щодо розпорядження майном до «Руської Правди» [6, с.27]. «Заповіт у «Руській Правді» позначався словом «ряд» і був, вірогідно усним, на що вказує вислів «без язика умрет» на означення смерті без заповіту, а також, що спечечання про спадок вирішувалися свідочеством «послухів» [7, с.11].

За Литовськими статутами форма заповіту вже письмова. При їх складенні необхідна присутність двох чиновників, або одного, але з двома чи трьома шляхтичами. Заповіт записувався, докладалася печатка заповідача, а також підписувався тими, хто був при складанні. Після смерті заповіт оприлюднювався та записувався у книги [8, с.32].

У XVII-XVIII ст. відбулось створення Української національної держави - Гетьманщини. Згідно з правовими нормами того часу вимагалось складення заповіту у письмовій формі, підписання спадкодавцем, виконавцем волі спадкодавця або священиком, засвідчення заповіту у судових органах.

Після втрати Україною незалежності на її території набувають чинності закони Російської імперії, одним із джерел яких були систематизовані норми права, що вже діяли на території України. Зокрема, вимоги до форми заповіту, закріплені у Зібранні малоросійських прав 1807 р., дуже нагадують вимоги до форми заповіту, висунуті у Литовських статутах [9, с.358].

Велика увага приділялася спадковому праву у Повному зібранні законів Російської імперії (1830 р.), де «для чинності заповіту вимагалася відповідність його зазначеним у законі умовам» [5, с.496]. Заповіти були домашніми або нотаріальними. Домашній заповіт складався без участі нотаріуса, писався та підписувався заповідачем власноручно (або переписувачем), на папері будь-якого розміру, без пошкоджень. Якщо були виправлення, обумовлювалися самим заповідачем. Якщо заповідач не міг розписатися – замість нього підписувався рукоприкладник. На заповіті вимагалися підписи переписувача, рукоприкладника (за наявності) та не менше трьох свідків.

Нотаріальний заповіт був письмовим і також вимагав підписів трьох свідків. При цьому дійсним нотаріальним заповітом визнавався лише внесений до актової книги. Заповідачу при свідках негайно видавалася відповідна виписка, рівноцінна справжньому заповіту [7, с.70]. Обидва види заповіту під-

лягали затвердженню окружним судом. Різниця полягала у тому, що «нотаріальні заповіти затверджувалися одразу» [5, с.497], а для затвердження домашнього заповіту викликалися свідки, які його підписували. Крім нотаріальної та домашньої форми заповіту існувала спрощена форма – заповіти, посвідчені у надзвичайних обставинах (у походах, шпиталях, на кораблях тощо).

Після Революції 1917 р. існуючий порядок спадкування був докорінно змінений. Основна ідея нової політики полягала у тому, що для пролетаріату інститут спадкування значення не має [10, с.5]. Декретом ВУВК від 27.04.1918 р. «Про скасування спадкування» встановлювався перехід майна померлого до держави. Інші з подружжя та найближчі родичі отримували майно, якщо його вартість не перевищувала 10000 крб. та складалася з садиби, предметів вжитку та засобів виробництва.

ЦК УРСР від 16.12.1922 р., спадкування було відновлено, але обмежено. Хоча заповіт й існував, заповідальна свобода – лише можливість заповідача розподілити спадщину між однаковим колом спадкоємців за законом та за заповітом, або взагалі позбавити спадщини (ст.422 Кодексу). Після цього майно переходило до держави.

Форма заповіту встановлювалася у ст.425 ЦК УРСР 1922 р.: «Завещание должно быть подписано завещателем и предоставлено в нотариальный орган для внесения в актовую книгу. Взамен подписи завещателя, завещания неграмотных подписывается за них третьим лицом – рукоприкладчиком. Выпись из актовой книги заменяет подлинное завещание» [10, с.16]. Окрема увага приділялася внесенню заповіту до актової книги, тобто нотаріальне посвідчення. Закон визнавав як основну та загальну форму заповіту письмову та нотаріально посвідчену [11, с.117].

Лише наступним кодексом – ЦК УРСР 1963 р. була закріплена свобода заповіту. Заповіт складається у письмовій формі, власноручно підписується заповідачем та нотаріально посвідчується. Додається вимога

обов'язкового зазначення місця та часу складання у тексті заповіту. Встановлювалися винятки щодо підписання заповіту іншою особою у разі, коли заповідач не може цього зробити, з зазначенням причин у тексті заповіту. Крім того, ст.542 ЦК УРСР 1963 р. передбачався перелік заповітів, прирівнюваних до нотаріально посвідчених [12].

З прийняттям 16.01.2003 р. Цивільного кодексу України [13], (далі - ЦК), спадкування в цілому одержало багато в чому нове регулювання. Новим ЦК України вимагається обов'язкова письмова форма заповіту із зазначенням місця і часу його складання (ст.1247 ЦК). П.157 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України від 03.03.2004 р. (далі – Інструкція) [14] додається вимога зазначення дати та місця народження заповідача. Заповіт має бути написаний заповідачем власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів, на прохання особи нотаріус може записати заповіт зі слів заповідача власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів (ст.1248 ЦК).

Якщо заповіт записується нотаріусом, заповідач повинен прочитати його вголос, якщо через фізичні вади він не може цього зробити – заповіт посвідчується при свідках, яких має бути не менше двох (ст.1253 ЦК). Крім того, на бажання заповідача його заповіт може бути посвідчений при свідках (ст. 1253 ЦК). До особи свідків пред'являються суворі вимоги (ч.3, ч.4 ст.1253 ЦК), відомості про них заносяться до тексту заповіту, свідки зачитують його вголос, ставлять свої підписи (ст.1253 ЦК).

Якщо заповідач у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписати заповіт власноручно, законодавцем надається можливість підписання заповіту іншою особою (це не може бути особа, на користь якої заповідається майно), (ст.1247 ЦК). Про причини, через які заповідач не зміг підписати заповіт, зазначається у посвідчувальному написі (п.16, п.157 Інструкції).

Заповіт має бути посвідчений нотаріусом

(ст. 1247 ЦК). Багатьма українськими вченими відмічаються переваги саме нотаріально-го посвідчення заповіту. Зокрема, Ю.О. Заїка вказує, що «Посвідчення заповіту нотаріусом чи іншою посадовою особою не можна зводити до простої технічної дії – посвідчення правильності підпису заповідача на заповіті. Воно передбачає з'ясування істинної волі заповідача, його психічного стану на момент укладення заповіту, необхідності роз'яснити чинне спадкове законодавство щодо порядку спадкування, прав непрацевдатних і неповнолітніх спадкоємців» [15, с.70]. Як слушно зазначають С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, «...саме на нотаріуса покладається обов'язок додержуватись вимог закону і контролювати дії особи від можливих процесуально-правових помилок» [16, с.168].

Крім того, чинним законодавством надається право посвідчення заповітів посадовим, службовим особам органів місцевого самоврядування та іншим посадовим, службовим особам. До таких заповітів висувається додаткова вимога посвідчення при свідках (ст.1252 ЦК).

Багатьма дослідниками відмічається відсутність юридичної кваліфікації посадових та службових осіб, яким надано право посвідчувати заповіти, що тягне за собою недостатнє роз'яснення заповідачам їх прав та обов'язків, навіть порушення самої форми заповіту. Але, не зважаючи на те, що безперечно, посвідчення заповіту нотаріусом є найбільш прийнятною формою заповіту, необхідно зазначити, що можливість посвідчення заповітів і іншими посадовими та службовими особами є позитивною. Заповіт – правочин, про здійснення якого людина може замислитися на останніх хвилинах свого життя, або навіть перебуваючи у надзвичайних умовах, що ускладнюють чи не дають можливість вчинити заповіт у нотаріальній формі. Надаючи іншим посадовим та службовим особам право посвідчувати заповіти, законодавець виходить з гуманного принципу: надати людині можливість висловити свою волю.

У цивільному законодавстві не стоїть питання щодо ступеню прирівнювання таких заповітів до нотаріально посвідчених: згідно ст.1252 ЦК заповіти, посвідчені посадовими, службовими особами, визначеними у частинах першій-шостій цієї статті, прирівнюються до заповітів, посвідчених нотаріально, тобто мають однакову юридичну силу. Крім того, існуючі проблеми останнього часу вирішуються на законодавчому рівні, зокрема, прийнято кілька спеціальних нормативних актів, що визначають ці питання: Порядок посвідчення заповітів та довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених, затверджений постановою КМУ від 15.06.1994 р. за № 419 (у редакції постанови КМУ від 31.10.2006 р. № 83/5 (zareestrovaniy в МЮУ 31.10.2006 р. за № 1175/13049) «Про затвердження форм реєстру для реєстрації заповітів та довіреностей, прирівнюваних до нотаріально посвідчуваних, посвідчувальних написів на них та зразків цих документів».

На нашу думку, як позитивну практику слід зазначити роботу різноманітних курсів підвищення кваліфікації, проведення державними нотаріусами роз'яснювальних семінарів на місцях.

Як приклад можна навести те, що за Цивільним кодексом РФ заповіти щодо розпорядження правами на грошові кошти у банку посвідчуються службовцями банку, крім того, існує виняток, коли заповіт може бути посвідчений у простій письмовій формі (а проект Цивільного кодексу навіть передбачав усну форму заповіту) у присутності двох свідків: коли громадянин знаходиться у стані, що явно загрожує його життю та позбавлений можливості зробити заповіт згідно встановлених правил. При цьому, якщо протягом місяця з часу припинення вказаних обставин заповідач не зробить заповіт у встановленій формі, то заповіт у простій письмовій формі втрачає свою силу. [17].

Згідно п.171 Інструкції відомості про заповіти підлягають обов'язковій реєстрації в Спадковому реєстрі – електронній базі да-

них, що містить відомості про заповіти, спадкові договори, спадкові справи та видані свідоцтва про право на спадщину [18]. До реєстру заносяться заповіти, посвідчені не лише нотаріально, а й посадовими, службовими особами, перерахованими в ст.ст.1251-1252 ЦК, ст.28 Закону України «Про нотаріат» (п.2.1 Положення). Обов'язковій реєстрації у реєстрі підлягають заповіти, посвідчені до введення у дію програмного забезпечення Спадкового реєстру. Посадові, службові особи місцевого самоврядування здійснюють внесення до Спадкового реєстру відомостей про посвідчені заповіти шляхом подачі Адміністратору (ДП «Інформаційний центр» МЮУ) заяв встановленого зразка (п.п.6.1, 6.2 Положення).

Формі заповіту як умові його дійсності в усі часи приділялася окрема увага. З розвитком виробництва виникає необхідність передачі накопиченого майна нащадкам, спадкування стає необхідною складовою права власності. Історія розвитку спадкового права показує, що чим більше суспільство розвивається, чим більше уваги приділяється правам та свободам людини, чим більше людина сприймається як особа, яка може вільно розпоряджатися своїми правами та обов'язками, тим більшого значення набуває спадкове право в цілому та спадкування за заповітом. З розвитком суспільства до форми заповіту пред'являються все нові вимоги. Форма заповіту пройшла свій розвиток від усної до письмової, від простої письмової до нотаріально посвідченої. Подальший розвиток вимог до форми заповіту автором вбачається у напрямку розвитку електронної бази даних, яка з часом може повністю замінити письмову форму заповіту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дроников В.К. Наследственное право Украинской ССР. -К.: «Вища школа», 1974. – 218 с.
2. Цивільне право України: підручник: У 2-х кн. /За ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-

Фатеевої, В.Л. Яроцького. -К.: Юрінком Інтер, 2004. –Т.1. –480 с.

3. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. –К.: Юрінком Інтер, 2006. –512 с.

4. Гарсія Гарриво М.Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты /Отв. ред. Л.А. Кофанов. –М.: Статут, 2005. –812 с.

5. Історія держави та права України: Підручник: У 2-х т. /За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. –К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. –656 с.

6. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблема зародження. становлення і розвитку від найдавніших часів до 1917 р.: Історико-правове дослідження. -Х.: Пегас, 2002. -345 с.

7. Шахрайчук І.А. Спадкове право України (ретроспективний аналіз): Навчальний посібник. -Донецьк: ДНУ, 2000. –224 с.

8. Історія українського права /За ред. О.О. Шевченко. -К.: Олан, 2001. –214 с.

9. Собрание малороссийских прав 1807 г. /АН Украины, Ин-т гос-ва и права и др. /Сост. Вислобовов К.А. и др. -К.: Наук. думка, 1992. –368 с.

10. Гражданский кодекс РСФСР: Комментарий /Под ред. А.Г. Гойхварга, И.С. Пере-

терского, З.Р. Теттенборна. –Вып. VI. Наследственное право. –Москва-Петроград: Літографія, 1924. –64 с.

11. Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. –М.: «Статут», 2003. –558 с.

12. Цивільний кодекс України (зі змінами та доповненнями станом на 01 січня 2002). –Х.: ООО «Одиссей», –2002. –160 с.

13. Цивільний кодекс України: Офіційне видання. –К.: Атіка, 2003. –416 с.

14. Наказ Міністерства юстиції України “Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України” від 03.03.2004 р., № 20/5.

15. Заїка Ю.О. Спадкове право України: Навчальний посібник. –К.: Істина, 2006. –216 с.

16. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Спадкове право. Теорія та практика: Навчальний посібник. –К., 2002. –168 с.

17. Гражданский кодекс Российской Федерации: В 3-х ч. -М.: Ось-89, 2005. –384 с.

18. Наказ Міністерства юстиції України “Положення про Спадковий реєстр” від 17.10.2000 р., № 51/5 (в редакції наказу Міністерства юстиції України від 07.04.2005 р., № 33/5).

Мацегора М.В. Форма заповіту: становлення, розвиток, сучасні вимоги // Форум права. –2007. –№ 2. –С.146-150 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-2/07mmvrsv.pdf>

Виконаний аналіз вимог до форми заповіту з часу його виникнення до форми заповіту, передбаченої Цивільним кодексом 2003 р., виявлені закономірності та причини розвитку вимог до форми заповіту та намічені шляхи подальшого розвитку.

Мацегора М.В. Форма заповіту: становлення, розвиток, сучасні вимоги

Выполнен анализ требований к форме завещания со времени его возникновения до формы завещания, предусмотренной Гражданским кодексом 2003 г., выявлены закономерности и причины развития требований к форме завещания и намечены пути дальнейшего развития.

Matsegora M.V. Form of the will: becoming, development and modern requirements

The analysis of requirements to the form of the will from time of its occurrence up to the form of the will stipulated by the Civil code of 2003 is executed, laws that the reasons of development of requirements to the form of the will are revealed and ways of the further development are planned.